

Michał Proksa^a

orcid.org/0000-0001-8322-5763

Monika Zub^b

orcid.org/0000-0003-3917-2582

Jeszcze raz o architekturze pałacu w Zarzeczu

On the Architecture of the Zarzecze Palace Once More

Słowa kluczowe: polska architektura romantyczna, architektura rezydencjonalna, Christian Piotr Aigner, Magdalena Morska, Muzeum Dzieduszyckich w Zarzeczu

Keywords: Polish Romanticist architecture, mansion architecture, Christian Piotr Aigner, Magdalena Morska, Dzieduszycki Museum in Zarzecze

Wprowadzenie

Pałac w Zarzeczu fundacji Magdaleny Morskiej z Dzieduszyckich został wprowadzony do literatury i powszechnego odbioru w latach trzydziestych XIX wieku. Wtedy wydano zbiór rysunków pałacu i wsi wraz z komentarzem autorstwa M. Morskiej [1836]. W drugiej połowie wieku XIX literatura dotycząca pałacu, również źródła ikonograficzne, stają się liczniejsze, nie rozszerzają jednak znacząco wiedzy o obiekcie – dla porządku wymienimy tu *Kronikę domową Dzieduszyckich* [Dzieduszycki 1865], kilka widoków pałacu zamieszczonych w czasopismach [„Przyjaciel Ludu” 1848, s. 189; „Tygodnik Ilustrowany” 1864, s. 393; „Ognisko Domowe”, 1884, s. 132], skromne wzmianki w SGKP [*Słownik geograficzny* 1895, s. 433] i w opracowaniu Ludwika Dębickiego o Puławach [Dębicki 1887, s. 142; Dębicki 1888, s. 394].

Krótko o Zarzeczu wzmiankuje Mieczysław Orłowicz [1921, s. 134–135], w międzywojniu pojawiają się też opracowania poświęcone Fryderykowi Baumanowi [Piotrowski 1936, s. 32–38] i Christianowi Piotrowi Aignerowi [Bujański 1935/36, s. 70–83; Biegański 1938, s. 311–319], ale pierwszą monografię pałacu i dzieł Aignera przedstawił dopiero Tadeusz Stefan Jaroszewski [1971; 1970; 1957, s. 311–336]. O projektach budowli sakralnych Aignera pisali T.S. Jaroszew-

Introduction

The Palace in Zarzecze, founded by Magdalena Morska née Dzieduszycka, was introduced into the literature and to a wider audience in the 1830s. At that time, a collection of drawings of the palace and the village was published, along with commentary by M. Morska [1836]. In the second half of the nineteenth century, the literature on the palace, including iconographic sources, became more numerous, but did not provide significant insight about the site—for the sake of order, let us mention *Kronika domowa Dzieduszyckich* [Dzieduszycki 1865], several views of the palace included in journals [“Przyjaciel Ludu” 1848, p. 189; “Tygodnik Ilustrowany” 1864, p. 383; “Ognisko Domowe” 1884, p. 132], modest mentions in the SGKP [*Słownik geograficzny* 1895, p. 433] and in the work on Puławy by Ludwik Dębicki [Dębicki 1887, p. 142; Dębicki 1888, p. 394].

A brief mention of Zarzecze was made by Mieczysław Orłowicz [1921, pp. 134–135], and in the interwar period there were also studies devoted to Fryderyk Bauman [Piotrowski 1936, pp. 32–38] and Christian Piotr Aigner [Bujański 1935/36, pp. 70–83; Biegański 1938, pp. 311–319], but the first monograph about the palace and Aigner’s works was put forth by Tadeusz Stefan Jaroszewski [1971; 1970; 1957, pp. 311–336].

^a dr hab., prof. PRz, Wydział Budownictwa, Inżynierii Środowiska i Architektury Politechniki Rzeszowskiej

^b dr, Politechnika Rzeszowska

^a D.Sc. Ph.D., university professor, Faculty of Civil and Environmental Engineering and Architecture, Rzeszów University of Technology

^b Ph.D., Rzeszów University of Technology

Cytowanie / Citation: Proksa M., Zub M. On the Architecture of the Zarzecze Palace Once More. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2023, 75:104–117

Otrzymano / Received: 6.11.2022 • **Zaakceptowano / Accepted:** 13.03.2023

doi: 10.48234/WK75ZARZECZE

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

ski i Marek Kwiatkowski [1957, s. 75–85]. Stan wiedzy o obiekcie sumuje Maria Ziębińska w swoim niepublikowanym studium [1977], a ostatnio o architekturze pałacu pisał również Michał Proksa [2019, s. 127–135]. Do literatury europejskiej traktującej o wnętrzach z motywami ogrodowymi, pejzażowymi i arkadyjskimi wprowadziła go Eva Börsch-Supan [1967, s. 320–350], problematykę chronologii budowy omówiła Izabela Kopania [2008, s. 43–51], Izabela Dzioba [2006, s. 385–413] odniosła się do pałacu i całego założenia przy okazji analizy rysunków Magdaleny Morskiej, zaś Kazimierz Karolczak [2000] nawiązał do historii rezydencji, omawiając dzieje rodu Dzieduszyckich. Zespół pałacowo-parkowy w Zarzeczcu jest często uwzględniany w opracowaniach o charakterze albumowym i przewodnikowym, które zawierają przydatne informacje faktograficzne [m.in. Polakowski 2012, s. 361–364; Grad, Kostuchowska, Motyka 2008, s. 8–17; Figiela, Motyka 2015, s. 127–133], obszerna notka znajduje się też w portalu zabytek.pl [Podubny 2015]. W tym artykule chcemy krótko odnieść się do dotychczasowych ustaleń, uwzględniając traktowane jak dotąd pobocznie źródła kartograficzne, a także usystematyzować stan wiedzy o analogiach obiektu zarzeczańskiego.

Architektura i program przestrzenny pałacu

Pałac usytuowano w południowo-wschodniej części wsi w obrębie parku [Gosztyła, Proksa 1995, s. 54–56] założonego zapewne w drugiej połowie XVII wieku. Do określenia daty założenia parku wykorzystano wiek najstarszych drzew, m.in. dębów szypułkowych, które wykarczowano w czasie budowy szkoły [Piórecki 2008, s. 164]. Założenie parkowo-pałacowe graniczy od zachodu z terenem kościelnym, od północy ogranicza go droga Jarosław–Przeworsk, a od wschodu przylega teren dawnych zabudowań chłopskich, gdzie po wojnie zbudowano zespół szkół rolniczych z internatem i warsztatami.

Historycy architektury przypisują projekt pałacu Christianowi Piotrowi Aignerowi, a wystrój wnętrza Fryderykowi Baumanowi, który dokonał dekoracji, wykorzystując rysunki Magdaleny Morskiej z Dzieduszyckich [Aftanazy 1996, s. 269–292]. Aigner oprócz rezydencji zaprojektował też kościół w Zarzeczcu. Budowę rozpoczęto dopiero w 1840 roku, ale szybko zaprzestano z niewiadomych powodów, a do dziś istniejąca świątynia została zbudowana w latach 1880–1895 według projektu Juliana Lwigróda Zachariewicza [Łoza 1954, s. 338; Jaroszewski, Kwiatkowski 1957, s. 78–79; Gosztyła 2018, s. 109; Proksa, Zub 2021, s. 170]. Posadowiono ją na fundamentach kościoła Aignera, a Zachariewicz dał mu elementy neoromańskie.

Budowę pałacu realizowano w dwóch fazach: 1807–1810 i 1817–1819; rok 1819 przyjmuje się jako zakończenie inwestycji, choć później, według M. Ziębińskiej, dobudowano oranżerię. Sugestii T.S. Jaroszewskiego [1970, s. 264] o jednoczasowym okresie budowy nie da się chyba obronić, raczej będziemy się

T.S. Jaroszewski and Marek Kwiatkowski [1957, pp. 75–85] wrote about Aigner's designs for religious buildings. The state of knowledge about the building was summed up by Maria Ziębińska in her unpublished study [1977], and recently Michał Proksa has also written about the palace's architecture [2019, pp. 127–135]. The palace was introduced to the European literature on interiors with garden, landscape and Arcadian motifs by Eva Börsch-Supan [1967, pp. 320–350]; the construction chronology was discussed by Izabela Kopania [2008, pp. 43–51]; Izabela Dzioba [2006, pp. 385–413] discussed the palace and the entire layout in an analysis of drawings by Magdalena Morska, while Kazimierz Karolczak [2000] referenced the history of the residence alongside discussing the history of the Dzieduszycki family. The palace and park complex in Zarzecze is often included in albums and guides, which contain useful factual information [Polakowski 2012, pp. 361–364; Grad, Kostuchowska, Motyka 2008, pp. 8–17; Figiela, Motyka 2015, pp. 127–133], an extensive note can also be found at zabytek.pl [Podubny 2015]. In this paper, we wish to briefly reference previous findings by including cartographic sources which had until recently been treated marginally, and want to systematize the state of knowledge on the Zarzecze building's analogies.

Architecture and spatial program of the palace

The palace was sited in the southeastern part of the village within a park [Gosztyła, Proksa 1995, pp. 54–56] that was probably built in the late seventeenth century. The age of the oldest trees, including pedunculate oaks that were uprooted during the construction of a school, was used to determine the date of the park's construction [Piórecki 2008, p. 164]. The palace and park complex borders church grounds to its west, to the north it is bordered by the Jarosław–Przeworsk road, and to the east there is an area with former peasant buildings, where a complex of agricultural schools with a boarding house and workshops was built after the war.

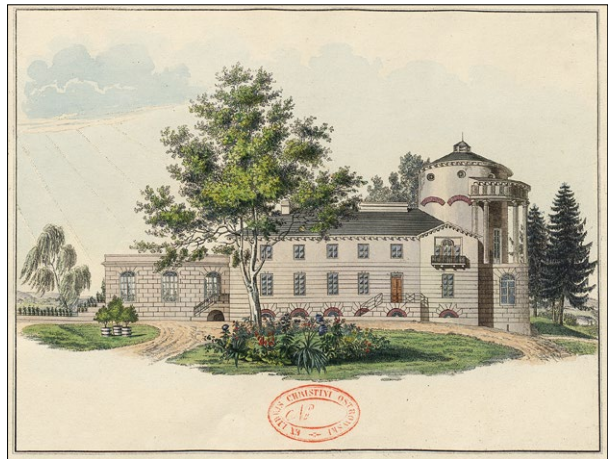
Architectural historians attribute the design of the palace to Christian Piotr Aigner, and the interior décor to Fryderyk Bauman, who made the decoration using drawings by Magdalena Morska née Dzieduszycka [Aftanazy 1996, pp. 269–292]. In addition to the residence, Aigner also designed a church in Zarzecze. Construction began as late as 1840, but was quickly discontinued for unknown reasons, and the church that still exists today was built in 1880–1895 to a design by Julian Lwigród Zachariewicz [Łoza 1954, p. 338; Jaroszewski, Kwiatkowski 1957, pp. 78–79; Gosztyła 2018, p. 109; Proksa, Zub 2021, p. 170]. It used the foundations of Aigner's church, and Zachariewicz gave it Romanesque Revival elements.

Construction of the palace was carried out in two phases: 1807–1810 and 1817–1819; 1819 is assumed to be the completion of the project, although M. Ziębińska reported that a conservatory was added later. T.S. Jaros-

Ryc. 1. Zarzecze, widok pałacu od strony południowej; rys. Magdalena z Dzieduszyckich Morska, za: Morska 1836, tabl. 2

Fig. 1. Zarzecze, view of the palace from the south; drawing by Magdalena Morska, née Dzieduszycka, from: Morska 1836, tabl. 2

Ryc. 2. Zarzecze, elewacja północna pałacu; rys. Magdalena z Dzieduszyckich Morska, za: Morska 1836, tabl. 1

Fig. 2. Zarzecze, northern elevation of the palace; drawing by Magdalena Morska, née Dzieduszycka, from: Morska 1836, tabl. 1

opowiadać za tezę Andrzeja Piątka [1978] podkreślającą rozpoczęcie budowy od piwnic pod rotundą, dalej piwnic w kierunku oficyny i murów magistralnych. Za etapowością opowiada się też M. Ziębińska [1977, s. 18], podkreślając różnice między projektem a ostatecznym wykonaniem (pierwotnie nie zaprojektowano „pokoju weneckiego”).

Budynek rezydencji założono na planie długiego prostokąta na osi W – E z rotundą w południowo-zachodnim narożniku (ryc. 1–2) i lekko zryzalitowanym pomieszczeniem w narożniku północno-zachodnim. Lokalność tę od północy zwieńczono trójkątnym szczytem, a ozdobnymi oknami są tylko półkolisty przeprucia w płycinach w poziomie suterenu, pozostałe okna nie mają żadnych obramień. Pierwotne reprezentacyjne wejście przy ryzalicie zatraciło swoją funkcję, dziś wejście główne znajduje się w XX-wiecznej przybudówce od wschodu, od strony oranżerii.

Na wschód od pałacu zbudowano oficynę, która została połączona z rezydencją oranżerią i (dziś) zadarszoną pergolą. Ten ostatni element, ulokowany między oranżerią a oficyną, na XIX-wiecznych rycinach publikowanych w czasopiśmie nie jest uwzględniony [„Tygodnik Ilustrowany” 1864, s. 393; „Ognisko Domowe” 1884, s. 132], jednak ilustracje te należy traktować raczej umownie – bryła kościoła na drugiej z nich (1884) nie odpowiada stojącemu już wtedy w sąsiedztwie pałacu kościołowi neoromańskiemu, ale niezrealizowanemu projektowi kościoła opracowanemu przez Aignera [Proksa, Zub 2021]; rycina jest powieleniem widoku założenia opublikowanego przez Magdalenę Morską [1836].

Zdecydowanie większą wartość źródłową mają plan katastralny z roku 1849 (ryc. 3) oraz fotografia z okresu międzywojennego (ryc. 4); drugie ze źródeł potwierdza istnienie pergoli, a plan dokumentuje co najmniej fundament/komunikację między oranżerią a oficyną na poziomie piwnic, a także pierwszy (nieistniejący dziś) kościół drewniany oraz lokalizację (fundamenty?) no-

szewski’s [1970, p. 264] suggestion of the construction being simultaneous is probably indefensible; instead, we will opt for Andrzej Piątek’s [1978] argument that emphasizes that construction started from the cellars under the rotunda, followed by basements toward the outbuilding and the main walls. M. Ziębińska also supported the phasing hypothesis [1977, p. 18], emphasizing the differences between the design and the final execution (the “Venetian room” was not in the original design).

The residence building was sited on a long rectangular plan along the W–E axis, with a rotunda in the southwest corner (Fig. 1–2) and a room with a minor avant-corps in the northwest corner. This locality was topped with a triangular gable from the north side, and the only decorative windows consist of semicircular openings in panels at basement level, while the other windows have no decorative millwork. The original formal entrance at the avant-corps is not used anymore, and today the main entrance is located in a twentieth-century annex to the east, facing the conservatory.

An outbuilding was built to the east of the palace, and was connected to the residence by a conservatory and (today) a covered pergola. The latter element, located between the conservatory and the outbuilding, is not included in the nineteenth-century engravings published in journals [“Tygodnik Ilustrowany” 1864, p. 393; “Ognisko Domowe” 1884, p. 132], but these illustrations should be treated rather conventionally—the body of the church on the second engraving (1884) does not correspond to the Romanesque Revival church that had already been standing in the vicinity of the palace at that time, but to the unimplemented design of the church developed by Aigner [Proksa, Zub 2021]; the engraving is a reproduction of the view of the layout published by Magdalena Morska [1836].

The cadastral plan from 1849 (Fig. 3) and the photograph from the interwar period (Fig. 4) are of much greater value as sources; the latter confirms the exist-

Ryc. 3. Zarzecze, plan katastralny, 1849; źródło: Archiwum Państwowe w Przemyślu, Archiwum Geodezyjne, sygn. 56/126/0-/1839M

Fig. 3. Zarzecze, cadastral plan, 1849; source: State Archives in Przemyśl, Geodetic Archives, sign. 56/126/0-/1839M

Ryc. 4. Zarzecze, pałac na fotografii z okresu międzywojennego; źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji, Zespół Pałacowo-Parkowy Dzieduszyckich w Zarzeczu, sygn. 3/1/0/9/8149/1

Fig. 4. Zarzecze, the palace in a photograph from the interwar period; source: Narodowe Archiwum Cyfrowe, Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji, Zespół Pałacowo-Parkowy Dzieduszyckich w Zarzeczu, sign. 3/1/0/9/8149/1

Ryc. 5. Zarzecze, południowa elewacja pałacu, stan obecny; fot. M. Zub

Fig. 5. Zarzecze, south facade of the palace, present state; photo by M. Zub

Ryc. 6. Zarzecze, widok pałacu od północnego zachodu, stan obecny; fot. M. Zub

Fig. 6. Zarzecze, view of the palace from the northwest, present state; photo by M. Zub

wej świątyni. Na miejscu oficyny stała pierwotnie inna budowla, przemawiają za tym grube mury; mogło się tu znajdować mieszkanie (donżon?) poprzednich właścicieli miejscowości. Tezę tę wydaje się potwierdzać mapa F. von Miega z okresu 1779–1783 [Kriegsarchiv in Wien, sygn. B IX a 390, sekcja 132], chociaż zaznaczone na niej dwa czworoboczne budynki też należy traktować umownie.

Obecnie cały budynek jest otynkowany, pierwotnie płyciny okienne nie były tynkowane, a czerwona cegła wyraźnie kontrastowała z jasnym tynkiem. Dominującym elementem jest rotunda z boniowanymi ścianami na dolnej kondygnacji, kondygnacja środkowa jest otoczona kolumnową galerią z parzystymi kanelowanymi doryckimi kolumnami pozbawionymi baz. Kolumna dorycka bez bazy jest wyjątkowym elementem w twórczości Aignera [Jaroszewski 1970, s. 266]. Ponad belkowaniem kolumnady znajduje się pas ze ślepyimi okulusami, a całość wieńczy ośmioboczna latarnia doświetlona leżącymi prostymi prostokątnymi oknami (ryc. 5–6). Północna elewacja pałacu ma dłu-

ence of the pergola, and the plan documents at least the foundation/connection between the conservatory and the outbuilding at basement level, as well as the first (no longer existing) wooden church and the location (foundations?) of the new church. On the site of the outbuilding there originally stood another structure, it is supported by thick walls; there may have been a dwelling (donjon?) of the village's previous owners. This hypothesis seems to be confirmed by F. von Mieg's map from 1779–1783 [Kriegsarchiv in Vienna, sign. B IX a 390, section 132], although the two quadrangular buildings marked on it should also be viewed with a dose of doubt.

Today the entire building is plastered, originally the window panels were not plastered, and the red brick contrasted sharply with the light-colored render. The dominant element is a rotunda with rusticated walls on the lower story, the middle story is flanked by a column gallery with paired, baseless, fluted Doric columns. The baseless Doric column is a unique element in Aigner's work [Jaroszewski 1970, p. 266].

gość 28,8 m, południowa z oranżerią 38 m, szerokość budowli to 11 m, a średnica rotundy wynosi 12 m [Łamarz 2005]. Ze względu na ukształtowanie terenu elewacja południowa rezydencji jest nieco wyższa.

Obecnie przeanalizujemy program przestrzenny pałacu (ryc. 7). Zaczniemy od parteru, któremu dano wieloosiowy program dwutraktowy. Parter nakryto płaskimi drewnianymi stropami, w dużej części zdobiąc je fryzmem i fasetą z gipsu. Od wschodu usytuowano „pokój w którym pada deszcz” (gabinet deszczowy), „pokój w którym świeci słońce” oraz salon żółty lub „gabinet bawialniany żółty”. „Pokój w którym pada deszcz” był doświetlany jednym oknem od południa, a zdobiły go boazeria malowana na popielato z nacięciami o elementach ludowych oraz w górnych częściach ścian ćwierćkolistą fasetą. Ulokowano tu szarą szafę i marmurowy kominek, na podłodze położono taflowy parkiet. Błękitna dekoracja ścian pozwala nazwać ten pokój „gabinetem popielatym”. „W pokoju w którym świeci słońce” sufit ozdobiono dekoracją błękitnego nieba z obłokami (niestety zniszczoną przez nieprofesjonalną konserwację), przy ścianie północnej ustawiono alabastrowy kominek z płaskorzeźbą w formie girland i festonów roślinnych ze wstęgami, a w narożach znalazły się kwadratowe rozety. Pokój dogrzewał również biały kaflowy piec z ozdobnym gzymsem i niskim cokółem wykonany w firmie Hardtmutha we Lwowie. Na podłodze położono klepkowy parkiet w jodełkę, a w narożnik północno-zachodni wstawiono szafę [Ziębińska 1977, s. 29–30].

Do rotundy od wschodu przylega „salon żółty”, zwany czasem ze względu na jasną pobielę „salonem błękitnym”. W półkolistej wnęce w narożniku północno-zachodnim ustawiono piec kaflowy, a na ścianie zachodniej kominek z szaro-kawowego marmuru z płycinami. Salon ten sąsiaduje od zachodu z „salonem okrągłym na parterze”, który był dawną salą balową, czasem nazywa się go „salonem dolnym w rotundzie” lub „salą zwierciadlaną”. Kolisty salon otacza osiem filarów tworzących ambit. Tu znajdują się schody prowadzące do piwnic i schody na wyższą kondygnację. Zachowały się tu relikty fryzu z rozetami oraz ślady dawnej balustrady. Pomieszczenie dogrzewał prostokątny piec z białych kafli ustawiony na podstawie z elementami lwich łap. Filary ozdobiono kanelowanym fryzmem sztukatorskim, sufit otynkowano kremową zaprawą, a fasetę pod sufitem udekorowano stylizowanymi liśćmi akantu i motywami roślinnymi. „Salon okrągły dolny” sąsiaduje od północy z „pokojem żółtym”, który doświetlają przeprucia okienne od północy i zachodu. Pomieszczenie zdobi masa sztukatorska z ramami, na suficie umieszczono sztukatorską rozetę, a fasetę wypełniają liście akantu. Na podłodze położono dębowy parkiet w jodełkę, a nad drzwiami znajduje się kobieca maska z głową meduzy. „Pokój żółty” od wschodu sąsiaduje z sienią doświetlaną przez oszklone drzwi wejściowe. Tu stoi brązowy piec z ornamentem okuciovym, a na ścianie pod sufitem umieszczono gzymsowaną profilowaną fasetę. Pierwotnie ściany były

Above the colonnade's entablature is a strip with blind oculi, and the entirety is topped by an octagonal lantern illuminated by simple, rectangular roof windows (Fig. 5–6). The north facade of the palace is 28.8 m long, the south facade with the conservatory is 38 m long, the width of the building is 11 m, and the diameter of the rotunda is 12 m [Łamarz 2005]. Due to the shape of the terrain, the south facade of the mansion is slightly higher.

Now, let us analyze the palace's spatial program (Fig. 7). We will start with the first floor, which was given a multi-axial, two-bay program. The first floor was covered with flat wooden ceilings, much of them decorated with a frieze and plaster moldings. To the east was the “room where it rains” (rain study), the “room where the sun shines” and the yellow living room or “yellow playroom study.” “The room where it rains” was illuminated by a single window on the south side, and was decorated with gray-painted wainscoting with engraved folk elements and a quarter-circle molding in the upper parts of the walls. A gray closet and a marble fireplace are located here, in addition to tile parquet flooring. The blue wall decoration makes the name “gray study” quite fitting. In “the room where the sun shines,” the ceiling was decorated with a blue sky with clouds (unfortunately destroyed by unprofessional conservation), an alabaster fireplace with a bas-relief in the form of garlands and floral festoons with ribbons were placed in the corners. The room was also heated by a white tiled stove with a decorative cornice and low pedestal, made by the Hardtmuth company in Lviv. A herringbone-pattern wooden parquet was laid on the floor, and a closet was inserted into the northwest corner [Ziębińska 1977, pp. 29–30].

Adjoining the rotunda to the east is the “yellow salon,” sometimes referred to as the “blue salon” because of its bright whitewash. A tiled stove was set in a semicircular niche in the northwest corner, and a gray and coffee-colored marble fireplace with panels was set in the west wall. From the west, this salon adjoins the “first floor circular salon,” which was a former ballroom, and is sometimes referred to as the “lower salon in the rotunda” or the “mirror room.” This circular space is surrounded by eight pillars that form an ambit. Here there is a staircase leading to the basement and a staircase to the upper floor. Remnants of a frieze with rosettes and traces of the former balustrade have survived here. The room was heated by a rectangular stove covered with white tiles, set on a base with elements of lion's paws. The pillars were decorated with a fluted stucco frieze, the ceiling was plastered with cream-colored mortar, and the moldings below the ceiling were decorated with stylized acanthus leaves and floral motifs. The “lower salon in the rotunda” adjoins the “yellow room” from the north, which is illuminated by windows from the north and west. The room is decorated with a stucco molding with frames, a stucco rosette was placed on

zdobione malowaniem imitującym boniowanie i liście bluszczu. Dalej na wschód ulokowano „gabinet pani Morskiej”, „sypialnię pani Morskiej” i przylegającą do niej garderobę, z której wyodrębniono niewielki aneks zajęty na klatkę schodową. Gabinet dogrzewał kominek z ciemnoszarego marmuru z białymi żyłkami oraz kremowy piec kaflowy, zdobiły go kanelowane lizeny i rozetki umieszczone w narożach. Na podłodze ułożono parkiet z szerokich klepek w jodełkę, a w górnej części ścian wkleśła fasetę. Górna część ścian „sypialni pani Morskiej” była pomalowana na szmaragdową zieleń z wątkami haftowanego ażurowego tiulu, a dokoła podsufitowej listwy dano wijące się gałązki powoju. We wnęce na ścianie wschodniej znajduje się brązowy piec kaflowy, a obok wnęki ustępowa. Do ściany południowej przylega kominek z białego marmuru o lekko szarawym odcieniu z żyłkami, a na podłodze położono parkiet z szerokich, krótkich klepek w jodełkę. Obok „sypialni pani Morskiej” od wschodu znajduje się pokój narożny, który był zapewne izbą garderobianą właścicielki Zarzecza. Ulokowano w nim marmurowy kominek z gzymsami sztukatorskiej roboty oraz beżowy piec kaflowy. Ściany były otynkowane zaprawą barwy kremowej. Z garderoby wydzielono niewielki aneks zajęty na klatkę schodową [Ziębińska 1977, s. 30–34].

Piwnice również otrzymały układ dwutraktowy, ale rozdzielony korytarzem. Sutereny przekryto ceglanyimi stropami kolebkowymi, kolebkowo-krzyżowymi, kolebką z lunetą oraz płaskimi stropami z ćwierćkolistą fasetą [Ziębińska 1977, s. 26–27].

Również piętro o dwutraktowym układzie przestrzennym rozdzielono korytarzem. W rotundzie ulokowano „salon okrągły górny”, który doświetlają cztery wysokie okna wychodzące na ambit i małe okienka w larni. „Salon okrągły górny” ma komunikację z położonym na północ od niego „salonem weneckim”, zwanym też „gabinetem górnym”. Tu we wnęce stoi kaflowy piec wyprodukowany w firmie Hardtmutha we Lwowie, zwieńczony fryzem i profilowanym gzymsem oraz marmurowy biały kominek z płycinami. Na suficie wymalowano pogodne niebo, a ściany udekorowano białym stiukiem z elementami liści akantu. Zarówno w „salonie okrągłym górnym”, jak i w „salonie weneckim” położono fantazyjny parkiet wykonany z rzadkich gatunków drewna [Ziębińska 1977, s. 34–36].

Kolejne pokoje ulokowane na wschód są pozbawione charakterystycznego wyposażenia i dekoracji, stąd zapewne brak ich nazewnictwa, ale wszystkie są dogrzewane piecami kaflowymi i marmurowymi kominkami oraz doświetlane niewielkimi kwadratowymi oknami. Sumując powyższe uwagi, jeszcze raz podkreślimy, że całe wnętrze pałacu było bogato zdobione malarsko, sufity dekorowano pogodnym niebem z obłokami, a jedno z pomieszczeń dostało fryz nawiązujący do bajek Lafontaine’a. Będziemy się opowiadać za tezę, że dużą część dekoracji wykonała Magdalena Morska, wyposażenie zaś dostarczono z Kolbuszowej (meble) i Italii. Jeszcze w trzeciej ćwierci XIX wieku część dekoracji, głównie sztukaterie, została zniszczo-

the ceiling, and the molding strip is filled with acanthus leaves. Herringbone oak parquet was laid on the floor, and above the door is a woman’s mask with a medusa’s head. “The yellow room” to the east is adjacent to a vestibule lit by a glazed front door. Here stands a bronze stove with a hardware ornament, and a cornice profiled molding on the wall below the ceiling. Originally, the walls were decorated with paintings that imitated rustication and ivy leaves. Further to the east was “Lady Morska’s study,” “Lady Morska’s bedroom” and an adjoining dressing room, in which there was a small annex occupied by a staircase. The study was heated by a fireplace of dark gray marble with white veins and a cream-colored, tiled stove, decorated with cannelled lesens and rosettes placed in the corners. The floor was laid with wooden, herringbone-pattern parquet made of wide laths, and the upper part of the walls had a concave molding. The upper part of the walls of “Lady Morska’s bedroom” was painted emerald green with threads of embroidered, openwork tulle, and around the soffit molding swirling sprigs of bindweed were placed. In an alcove on the east wall there is a brown tiled stove, and next to it is a restroom alcove. Adjacent to the south wall is a fireplace made of white marble in a slightly grayish hue with veining, and the floor is laid with parquet flooring made of wide, short herringbone laths. Next to “Lady Morska’s bedroom,” to the east, is a corner room, which was probably the wardrobe space of the owner of Zarzecze. It houses a marble fireplace with stucco cornices and a beige tiled stove. The walls were plastered with cream-colored mortar. The wardrobe featured a small annex occupied by a staircase [Ziębińska 1977, pp. 30–34].

The basement also received a two-bay layout, but separated by a corridor. The basement was covered with brick, barrel-vaulted ceilings, groin vaults, a barrel vault with a lunette, and flat ceilings with quarter-circle molding [Ziębińska 1977, pp. 26–27].

The two-bay second floor was also separated by a corridor. The rotunda houses the “round upper salon,” which is illuminated by four tall windows facing the ambit and small windows in the lantern. The “round upper salon” is connected with the “Venetian salon” located to the north of it, also known as the “upper study.” Here in an alcove stands a tiled stove manufactured by the Lviv-based Hardtmuth company, topped with a frieze and molded cornice, and a white marble fireplace with panels. The ceiling features a painting of a sky with fair weather, and the walls were decorated with white stucco with acanthus leaf elements. Both the “round upper salon” and the “Venetian salon” had sophisticatedly designed parquet floors made of rare woods [Ziębińska 1977, pp. 34–36].

Further rooms located to the east are devoid of distinctive furnishings and decoration, hence probably their lack of naming, but they are all heated with tiled stoves and marble fireplaces and illuminated by small square windows. To summarize the above, let us once

na, zastąpiono ją nowym ornamentowaniem z tapetami o motywach chińskich i kwiatowych [Dzieduszycki 2002], ale prace remontowo-konserwatorskie trwały przez cały okres międzywojnia.

W połowie lat czterdziestych XX stulecia w wyniku reformy rolnej Dzieduszyccy utracili pałac, przez następne dziesięciolecia cały zespół pałacowo-parkowy był użytkowany przez szkołę rolniczą, a inwestycja w nowe budynki szkolne doprowadziła do zniekształceń parku [Piórecki 1989, s. 158–160]. Od lat siedemdziesiątych XX stulecia rozpoczęto przygotowania do rewitalizacji pałacu, który przeznaczono na ośrodek kultury i bibliotekę [Łamarz 2005; *Pałac...*, (b.d.)].

Szczegółowa analiza zakresu prac konserwatorskich to temat na odrębne opracowanie, tu jedynie krótko je zasygnalizujemy. Zasadnicze prace remontowe przeprowadzono w latach osiemdziesiątych, obejmowały m.in. wymianę pokrycia dachu, remont więźby dachowej i drewnianych stropów, konserwację drzwi, okien, klatek schodowych, kominków i pieców oraz posadzki w rotundzie. Wykonano także nowe instalacje wodno-kanalizacyjne i odwodnienie [Łamarz 2005].

Punktem zwrotnym we współczesnych dziejach pałacu była decyzja Związku Rodowego Dzieduszyckich herbu Sas o rezygnacji z ewentualnych roszczeń do zespołu zarzezańskiego pod warunkiem, że obiekt będzie służył polskiej kulturze, nauce, turystyce i kontaktom międzynarodowym [Figiela, Motyka 2015, s. 131; *Pałac...*, (b.d.)]. Jej następstwem było powołanie w 2007 roku przez Związek oraz Gminę Zarzecze i Starostwo Powiatowe w Jarosławiu Muzeum Dzieduszyckich, otwartego w roku 2008 jako Oddział Muzeum w Jarosławiu. Pozwoliło to na rozpoczęcie kompleksowej rewitalizacji obiektu [Klimiuk, Rycerski 2008]. W latach 2007–2008 prowadzono prace w jego wnętrzach, były to m.in. remont i konserwacja posadzek, stolarki okiennej i drzwiowej oraz klatki schodowej, założono także monitoring oraz zabezpieczenia przeciwpożarowe i przeciwwłamaniowe. W 2010 roku odnowiono elewację i zewnętrzne schody [Zarzecze 2011, s. 287–290]. W latach 2012–2013 wykonano kompleksową konserwację najbardziej reprezentacyjnych wnętrz pierwszego piętra – salonu okrągłego i salonu weneckiego, w tym wystroju sztukatorsko-malarskiego, przywracając oryginalną kolorystykę tych pomieszczeń, odnowiono również znajdujące się tu oryginalne piece i kominek [Zarzecze 2016, s. 235–236]. Wystrój sal ekspozycyjnych muzeum jest zgodny z wystrojem z pierwszej ćwierci XIX wieku [Wnętrza..., (b.d.)].

Pałac w Zarzeczu na tle budowli z rotundą w narożu

Kreację pałacu zarzezańskiego wiąże się z dość zwaną grupą pałaców z rotundą i poszukuje się analogii z podobnymi formami. Zanim jednak przystąpimy do wskazania podobnych rozwiązań, przypomnijmy, że Magdalena z Dzieduszyckich wyszła za mąż za Aleksandra Ignacego Morskiego w 1782 roku [Budzyński

again stress that the entire interior of the palace was richly decorated with paintings, the ceilings were decorated with serene, cloud-filled skies, and one of the rooms was given a frieze referring to Lafontaine's fairy tales. We will argue in favor of the hypothesis that much of the decoration was done by Magdalena Morska, while the furnishings were supplied from Kolbuszowa (furniture) and Italy. As late as the third quarter of the nineteenth century, some of the decoration, mainly stucco, was damaged and replaced by new ornamentation with wallpaper featuring Chinese and floral motifs [Dzieduszycki 2002], but restoration and conservation work continued throughout the interwar period.

In the mid-1940s, as a result of land reform, the Dzieduszycki family lost the palace, and for the subsequent decades the entire palace and park complex was used by an agricultural school, and the construction of new school buildings led to the deformation of the park [Piórecki 1989, pp. 158–160]. Beginning in the 1970s, preparations began for the revitalization of the palace for use as a community center and library [Łamarz 2005; *Pałac...*, (n.d.)].

A detailed analysis of the scope of the restoration work is a topic for a separate study, and it will only be presented briefly here. Major renovation work was carried out in the 1980s, including replacement of the roofing, repair of the roof trusses and wooden ceilings, door, window, staircase, fireplace and stove conservation, and that of the floor in the rotunda. New plumbing and drainage systems were also constructed [Łamarz 2005].

A turning point in the contemporary history of the palace came in the form of the decision of the Dzieduszycki Family Union of the Sas Coat of Arms to relinquish any claims to the Zarzecze complex on the condition that the facility would serve Polish culture, science, tourism and international contacts [Figiela, Motyka 2015, p. 131; *Pałac...*, (n.d.)]. It led to the establishment of the Dzieduszycki Museum in 2007 by the Association as well as the Municipality of Zarzecze and the Jarosław County Starost Office, opened in 2008 as a branch of the Jarosław Museum. This allowed the start a comprehensive revitalization of the site [Klimiuk, Rycerski 2008]. In the years 2007–2008, work was carried out on the palace's interiors, including the repair and maintenance of floors, windows and doors, and the staircase, and monitoring, fire and anti-burglary systems were also installed. In 2010, the facade and exterior stairs were renovated [Zarzecze 2011, pp. 287–290]. In the years 2012–2013, a comprehensive conservation of the most formal interiors of the second floor—the round salon and the Venetian salon—was carried out, including stucco and paint decorations, restoring the original colors of these rooms, and the original stoves and fireplace located here were also restored [Zarzecze 2016, pp. 235–236]. The decoration of the museum's exhibition spaces is consistent with that of the first quarter of the nineteenth century [Wnętrza..., (n.d.)].

1987, s. 19–20], a następnie rozpoczęła we wsi wielką inwestycję polegającą na realizacji założenia parkowego z pałacem oraz wybudowaniu zabudowań chłopskich i inwentarskich. Tradycja Dzieduszyckich wywodzi zarzeczański pałac ze Świątyni Sybilli w Puławach, pałacu w Górze Puławskiej i willi Bacciarellego w Łazienkach królewskich [Dzieduszycki 1865]. Analizując rezydencję, będziemy szukać głębszych analogii, nawet w architekturze antycznej, pamiętając, że pałac w Zarzeczu mieści się w grupie pałaców z rotundą (Ponikwa, Rudniki, Morysin, Hrehorów).

Przedstawiając opis tych realizacji, zaczniemy od pałacu w Górze Puławskiej. Ulokowano go naprzeciwko Puław po drugiej stronie Wisły, a jego fundatorem był dzierżawca majątku, major Orłowski. Orłowski założył ogród, a rezydencję zaprojektował Aigner. Nadał mu plan prostokąta, w południowo-wschodnim narożu postawił rotundę, którą nakrył spłaszczonym dachem, a elewację rozczłonkował parami korynckich półkolumn. Obiekt został zniszczony w okresie II wojny światowej, zachowały się po nim jedynie nieliczne źródła ikonograficzne i fotografie [Jaroszewski 1957, s. 323].

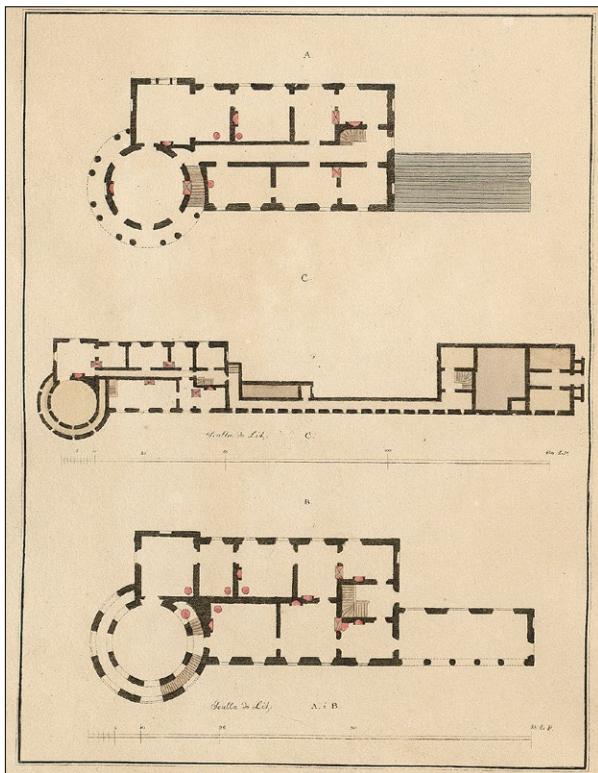
Trochę inne programy przestrzenne mają realizacje w Krzeszowicach i pałacyk Marynka w Puławach, ale widać tu elementy koliste będące ryzalitami. Willa księżnej marszałkowej Izabeli Lubomirskiej w Krzeszowicach, zbudowana w 1792 roku, została zaprojektowana przez Potockiego i Aignera. Półokrągły ryzalit od ogrodu jest częścią kolistego salonu nakrytego kopułą i stanowi element elewacji ogrodowej. Analiza wnętrza willi Izabeli Lubomirskiej wykazała, że na każdej kondygnacji mieści się osobna sala balowa. Twórcy zrezygnowali tu z jednego salonu ciągnącego się przez kilka kondygnacji na rzecz większej liczby salonów ulokowanych na poszczególnych poziomach. Aigner w czasie rozbudowy głównego korpusu pałacu w Puławach zbudował przy okazji dla Marii Wirtemberskiej z Czartoryskich pałacyk zwany Marynką. Inwestycja rozpoczęła się w 1790 roku, choć na portyku jest data 1791, w 1794 roku pałacyk był ukończony, ale szybko zniszczyły go wojska rosyjskie. Prostokątny budynek posiadał w trakcie ogrodowym salę rotundową na planie oktagonu, wewnątrz kolistą, której część była ryzalitem na rzucie 3/8 (podobny ryzalit 3/8 miał trakt ogrodowy pałacu w Igołomii). Salon nakryto kopułą z czworobocznymi kasetonami wewnątrz, a po bokach ulokowano po jednym dużym pomieszczeniu wyższym od lokalności od strony podjazdu. Zarówno Marynka, jak i willa Izabeli Lubomirskiej w Krzeszowicach pochodzą z jednego czasu (odpowiednio 1790/1791 i 1792), ale podobne plany zostały wcześniej (w latach 1767–1768) opublikowane przez Jeana-François de Neufforge'go jako wzorcowe projekty pałacu [Jaroszewski 1970, s. 118] i być może one inspirowały wyżej opisane realizacje. Willa w Krzeszowicach i Marynka należą do wariantu pałaców wiejskich o planie podłużnym z półokrągłym lub wielobocznym ryzalitem ogrodowym w opozycji do drugiego wariantu z ryzalitami skrajnymi.

The Zarzecze palace in light of the building with a rotunda in its corner

The design of the Zarzecze palace is associated with a fairly compact group of palaces with a rotunda, and analogies to similar forms are sought. However, before we point out similar solutions, let us recall that Magdalena née Dzieduszycka married Aleksander Ignacy Morski in 1782 [Budzyński 1987, pp. 19–20], and then began a major project in the village involving the construction of a park layout with a palace and the construction of peasant and livestock buildings. Dzieduszycki family tradition holds that the Zarzecze palace is linked to the Temple of the Sybil in Puławy, the palace in Góra Puławska and Bacciarelli's villa in the Royal Baths [Dzieduszycki 1865]. In our analysis of the residence, we will look for deeper analogies, even in ancient architecture, keeping in mind that the palace in Zarzecze is in the group of palaces with a rotunda (Ponikwa, Rudniki, Morysin, Hrehorów).

In providing a description of these projects, let us start with the palace in Góra Puławska. It was located opposite Puławy on the other side of the Vistula River, and was founded by the estate's lessee, Major Orłowski. Orłowski planted the garden, and the mansion was designed by Aigner. He gave it a rectangular plan, erected a rotunda in the southeast corner, which he covered with a flattened roof, and articulated the facade with pairs of Corinthian half-columns. The building was destroyed during the Second World War, and only a few iconographic sources and photographs have survived [Jaroszewski 1957, p. 323].

The projects in Krzeszowice and Marynka Palace in Puławy have slightly different spatial programs, but circular elements that are avant-corps can be seen here. The villa of Duchess Izabela Lubomirska in Krzeszowice, built in 1792, was designed by Potocki and Aigner. The semicircular avant-corps facing the garden is part of a circular living room covered with a cupola and is part of the garden facade. Analysis of the interior of Izabela Lubomirska's villa showed that each floor housed a separate ballroom. Here, the designers dispensed with a single living room stretching over several floors in favor of more living rooms located on different levels. During the expansion of the main body of the palace in Puławy, Aigner built a palace called Marynka for Maria Wirtemberska née Czartoryska. The project began in 1790, although the date 1791 can be found on the portico. In 1794 the palace was completed, but it was quickly destroyed by the Russian army. The rectangular building had a rotunda hall in the garden bay, laid out on an octagon plan. Inside it was circular, part of which was a risalit on a three-by-eight plan (a similar three-by-eight avant-corps was featured in the garden bay of the palace in Igołomia). The salon was covered with a dome with quadrilateral coffers inside, and one large, higher room was located on the sides facing the entryway. Both Marynka and Izabela Lubomirska's villa in Krzeszowice are dated to

Ryc. 7. Zarzecze, plany poszczególnych kondygnacji pałacu; rys. Magdalena z Dzieduszyckich Morska, za: Morska 1836, tabl. 3
 Fig. 7. Zarzecze, plans of each of the palace's stories; drawing by Magdalena Morska, née Dzieduszycka, from: Morska 1836, tabl. 3

Natomiast analogiczne programy i plany mają pałacyki w Ponikwie, Rudnikach, Hrehorowie i Morysinie. Ponikwę zbudował Antoni Kownacki około 1820 roku, a za jego twórców uważa się Aignera i Bauma. Jest to parterowa budowla z boniowaną rotundą zwieńczoną wieżyczką otoczoną galerijką, a jej górne partie rozczłonkują pary kolumn korynckich. Pałac w Rudnikach [Słownik geograficzny 1888, s. 938] budował Fryderyk Bauman, choć samą ideę należy przypisać Aignerowi. Nie znamy daty budowy rezydencji w Hrehorowie, zachował się jedynie projekt przebudowy pałacyku w latach 1838–1843 według Henryka Marconiego. Jest to obiekt o analogicznym programie (lustrzany) jak pałac w Zarzeczu, z rotundą w narożniku południowo-wschodnim i oranżerią od zachodu. I wreszcie projekt pałacyku w Morysinie (w źródłach i w starszej literaturze nazywanego także Morysinie) pokazuje nam plan obiektu na krótkim prostokącie zbliżonym do kwadratu, z rotundą w narożniku północno-wschodnim, gdzie mury wzmocniono i udekorowano półkolumnami korynckimi, a między nimi dano wysokie przeprucia okienne o półkolistych zamknięciach [Witak 1999, s. 133–140].

Zamiłowania do elementów kolistych i eliptycznych widzimy też u Stanisława Kostki Potockiego w Olesinie. Nie jest to plan i program przestrzennie-użytkowy porównywalny z pałacem w Zarzeczu Christiana Piotra Aignera, ale wyraźnie rysuje się element koła (elipsy) w układzie tego mieszkania przygotowy-

the same period (1790/1791 and 1792, respectively), but similar plans were published earlier (in 1767–1768) by Jean-François de Neufforge as model palace designs [Jaroszewski 1970, p. 118], and they may have inspired these projects. The villa in Krzeszowice and Marynka belong to a variant of country palaces with an elongated plan with semicircular or polygonal garden avant-corps in opposition to the second variant with extreme avant-corps.

Meanwhile, analogous programs and plans are featured in the palaces in Ponikwa, Rudniki, Hrehorów and Morysin. The Ponikwa building was built by Antoni Kownacki around 1820, and Aigner and Bauman are considered to be its creators. It is a one-story building with a rusticated rotunda topped by a turret surrounded by a gallery, and its upper parts are articulated by pairs of Corinthian columns. The palace in Rudniki [Geographical Dictionary 1888, p. 938] was built by Fryderyk Bauman, although the idea itself should be attributed to Aigner. We do not know the date of construction of the Hrehorów mansion, only the design for the palace's remodeling in the years 1838–1843 by Henryk Marconi has survived. It is a building with an analogous program (mirrored) to the palace in Zarzecze, with a rotunda in the southeast corner and a conservatory to the west. And finally, the design of the palace in Morysin (also called Morysiniek in sources and older literature) has a plan based on a short rectangle similar to a square, with a rotunda in the northeast corner, where the walls were reinforced and decorated with Corinthian half-columns, and between them there were high, arched windows [Witak 1999, pp. 133–140].

A penchant for circular and elliptical elements can also be seen in Stanisław Kostka Potocki's Olesin. It does not feature a plan and spatio-functional program comparable to Christian Piotr Aigner's Zarzecze Palace, but there is clearly an element of a circle (an ellipse) in the layout of this dwelling being prepared for Aleksandra Potocka. The hypothesis that Olesin may have been considered in Aigner's architectural vision when designing Zarzecze is probably too bold, but circular elements are quite common, and the stylistic ties between the designers were lively and intense [Jaroszewski 1970, pp. 61–67]. One can also recall here the remodeling design of the National Theater made by Potocki and Aigner, where oval elements can also be seen in the plan. We also see similar elements in the Gothic House in Puławy. Izabela Czartoryska entrusted the construction of the project to Aigner, and he was assisted by Fryderyk Bauman and Wojciech Jaszczold [Żygulski 2009, p. 129], but the duchess had the final say in everything and the conceptual design of the building should be attributed to her. The oval room with two levels was the main part of the Gothic House, with the "room under the coats of arms" on the first floor and the "room upstairs" on the second floor. When discussing circular motifs in Aigner's work, it is impossible to ignore the design of the conservatory in Puławy, the Church of the Assumption of the Mother of God in Puławy, which has the form of a rotunda covered by a

wanego dla Aleksandry Potockiej. Teza, że Olesin mógł być brany pod uwagę w architektonicznej wizji Aignera przy projektowaniu Zarzecza jest zapewne zbyt odważna, ale elementy koliste są dość powszechne, a związki stylowe między twórcami były żywe i intensywne [Jaroszewski 1970, s. 61–67]. Można też przywołać tu projekt przebudowy Teatru Narodowego wykonany przez Potockiego i Aignera, gdzie w planie widać także elementy owalne. Podobne elementy widzimy również w Domu Gotyckim w Puławach. Realizację inwestycji Izabela Czartoryska powierzyła Aignerowi, pomagali mu Fryderyk Bauman i Wojciech Jaszczołd [Zygulski 2009, s. 129], ale księżna miała głos decydujący i jej należy przypisać koncepcję budowli. Owalna sala o dwóch poziomach była główną częścią Domu Gotyckiego, na parterze mieściła się „sala pod herbami”, na piętrze „pokój na górze”. Omawiając wątki koliste w twórczości Aignera, nie sposób nie wymienić projektu oranżerii w Puławach, kościoła Wniebowzięcia Bogarodzicy w Puławach o formie rotundy nakrytej spłaszczoną kopułą z sześciokolumnowym korynckim portykiem od północy czy kościoła św. św. Piotra i Pawła w Żyrzynie [Jaroszewski 1970, s. 108, 128, 145–146].

Wyżej przywołaliśmy analogie do pałacu w Zarzeczcu w Ponikwie, Rudnikach, Morysinie i Hrehorowie, tu musimy je jeszcze uzupełnić o rezydencję w Branicach, jedną z najstarszych, zbudowaną około 1800 roku. Pałac położony w pobliżu Nałęczowa był budowany za pieniądze Józefa Dembowskiego. Obiekt nie dotrwał do naszych czasów, przywołuje się jego podobieństwo do Zameczku łańcuckiego, posiadał ośmioboczną wieżę u podstawy, wyżej przechodzącą w koło i prostokątny plan korpusu z parterem i piętrem. Mimo że autor pałacu nie jest znany, to dość zgodnie projekt przypisuje się Aignerowi.

Pozostaje nam jeszcze do omówienia Świątynia Sybilli w Puławach, która była zdecydowanym pierwowzorem pałacu w Zarzeczcu oraz Zameczek Romantyczny w Łańcucie. Musimy też sięgnąć do wzorów antycznych i przywołać świątynie Westy w Tivoli i Rzymie na Forum Boarium (ta ostatnia poświęcona może Herkulesowi), ale też podnieść, że T.S. Jaroszewski [1970, s. 121], wskazując analogie, podaje nieprawdziwy przykład świątyni Sybilli w Tivoli, która miała przecież plan prostokąta.

Świątynia Sybilli w Puławach (ryc. 8) należy do najbardziej znanych dzieł Aignera. Rotundę otaczała kolumnada kanelowanych korynckich kolumn, a wnętrze składało się z dwóch pomieszczeń: sali dolnej i górnej nakrytych spłaszczoną kopułą o bogatej dekoracji architektonicznej z fryzowym belkowaniem z gryfów, kandelabrow i arabeski roślinnej. Program rotundy puławskiej wykorzystał Aigner przy realizacji podobnego elementu w Zarzeczcu.

Autorem neogotyckiego Zameczku w Łańcucie był także Ch.P. Aigner. Piętrowy budynek z narożną basztą był miejscem odosobnienia księżnej marszałkowej, a elementem nawiązującym do sztuki antyku była również Glorietta z czasów księżnej Lubomirskiej z rzeźbą

Ryc. 8. Puławy, Świątynia Sybilli, stan obecny; fot. M. Zub

Fig. 8. Puławy, Temple of the Sybil, present state; photo by M. Zub

flattened dome with a six-column Corinthian portico from the north, or the Church of St. Peter and St. Paul in Żyrzyn [Jaroszewski 1970, pp. 108, 128, 145–146].

While we have cited analogies to the palace in Zarzeczcu in Ponikwa, Rudniki, Morysin and Hrehorów above, we still need to supplement them with the residence in Branice, one of the oldest, built around 1800. The palace, located near Nałęczów, was funded by Józef Dembowski. The building has not survived, and its similarity to the Łańcut Castle is mentioned. It had a tower with an octagonal base, which then transitioned into a circular cross-section, and the castle's body had a rectangular plan and featured two stories. Although the author of the palace is unknown, the general consensus is that the design is attributed to Aigner.

What remains to be discussed is the Temple of the Sybil in Puławy, which was a definite prototype for the palace in Zarzeczcu, and the Romantycist Castle in Łańcut. We must also go back to ancient models and recall the temples of Vesta in Tivoli and Rome in the Forum Boarium (the latter perhaps dedicated to Hercules), but also raise that T.S. Jaroszewski [1970, p. 121], while pointing out analogies, gave the false example of the Temple of the Sybil in Tivoli, which had a rectangular plan.

The Temple of the Sybil in Puławy (Fig. 8) is one of Aigner's best-known works. Its rotunda was surrounded by a colonnade of fluted Corinthian columns, and the interior consisted of two spaces: a lower room and an upper room covered by a flattened dome with rich architectural decoration with an entablature featuring a frieze with griffins, candelabra and floral arabesques. The program of the Puławy rotunda was used by Aigner in the construction of a similar element in Zarzeczcu.

Ch.P. Aigner was also the author of the Gothic Revival Castle in Łańcut. The two-story building, with a corner tower, was the place of seclusion of the duchess, with a Glorietta from the time of Duchess Lubomirska with a sculpture of Diana, which referenced the art of antiquity, surrounded by flower beds, seated on the northwestern bastion of the defensive perimeter of the main castle building, designed by Aigner and decorated by Bauman (Fig. 9).

Ryc. 9. Łańcut, Glorietta, elementy antyczne w zabudowie rezydencji łańcuckiej; fot. M. Zub
 Fig. 9. Łańcut, Glorietta, ancient elements in the buildings of the Łańcut mansion; photo by M. Zub

Diany, otoczona kwiatowymi grządkami, posadowiona na północno-zachodnim bastionie obwodu obronnego głównego budynku zamkowego, zaprojektowana przez Aignera i dekorowana przez Baumaną (ryc. 9).

Żeby zrozumieć fascynację romantyków antykiem, trzeba odwołać się do dwóch świątyń rzymskich poświęconych Weście w Tivoli i Rzymie (ta ostatnia może także Herkulesowi).

Świątynię Westy w Tivoli, niesłusznie nazywaną [Jaroszewski 1957, s. 328] świątynią Sybilli (ta o planie prostokąta) zbudowano w I wieku p.n.e. Wzniesiono ją z trawertynu, sadzając na wysokim podium. Kolistą cellę otacza kolumnada z 18 kolumn o korynckich głowicach z bogato dekorowanym fryzem belkowania złożonym z girland, liści, winnych gron, kłosów, wstęg i z ozdobnymi przepruciami okiennymi. Początkowo nakrywała ją kopuła z otworem wyprowadzającym dym ze świętego ogniska, zabezpieczonym daszkiem przed deszczem.

Świątynię Westy w Rzymie być może projektował Hermodor z Salaminy, zbudowano ją z pentelikońskiego marmuru i nakryto półkolistą kopułą. Dzisiejszy dach dźwiga kolumnada koryncka. Obie te świątynie nawiązują do greckiego tholosu i od tych realizacji rozpoczyna się moda na budowę okrągłych świątyń.

Główne realizacje klasycystyczne i romantyczne na terenach danej Rzeczypospolitej już wymieniliśmy, tu tylko dodajmy, że w Anglii budownictwo romantyczne, tzw. preromantyzm, rozpoczyna się w połowie XVIII stulecia, a na początku wieku XIX (1802) John Nash zbudował w Cronkhill pałac z rotundą.

Podsumowanie

Analiza wymienionych w artykule (przykładowych) obiektów pozwala wypowiedzieć tezę, że Chrystian Piotr Aigner był twórcą idei pałaców z rotundą w narożu i to jemu należy przypisać pierwszeństwo w realizacji takich kreacji. Wszystkie projekty Aignera są

To understand the Romantics' fascination with antiquity, one must refer to the two Roman temples dedicated to Vesta in Tivoli and Rome (the latter perhaps also to Hercules).

The Temple of Vesta in Tivoli, wrongly called [Jaroszewski 1957, p. 328] the Temple of the Sybil (the one with a rectangular plan) was built in the first century BC. It was built using travertine and had a high podium. Its circular cell is surrounded by a colonnade of eighteen columns with Corinthian capitals with a richly decorated frieze entablature, composed of garlands, leaves, grape clusters, ears of grain, ribbons and with ornate windows. Initially, it was covered by a dome with an opening leading out the smoke from the sacred fire, protected from the rain by a canopy.

The Temple of Vesta in Rome may have been designed by Hermodorus of Salamis, built of Pentelikon marble and covered with a semicircular dome. The present-day roof is carried by a Corinthian colonnade. Both of these temples reference the Greek tholos, and the trend to build round temples began with these projects.

We have already mentioned the main Classical and Romanticist projects in the territories of the Commonwealth in question, here only to add that in England, Romanticist architecture, the so-called Pre-Romanticism, began in the middle of the eighteenth century, and at the beginning of the nineteenth century (1802), John Nash built a palace with a rotunda in Cronkhill.

Conclusions

The analysis of the (sample) structures mentioned in the paper allows us to state the thesis that Chrystian Piotr Aigner was the author of the idea of palaces with a corner rotunda, and it is to him that we should attribute being the first in the construction of such designs. All of Aigner's designs are a synthesis of Romanticist art; Fryderyk Bauman, a tireless decorator of Aigner's

syntezą sztuki romantycznej, przy jej tworzeniu wielką rolę odegrał Fryderyk Bauman, niestrudzony dekorator dzieł Aignera, ale może i też projektant lub współprojektant niektórych obiektów. Trzeba również podkreślić ogromny wkład intelektualny i artystyczny właścicieli miejscowości: Magdaleny Morskiej z Dzieduszyckich w Zarzeczcu, Izabeli Lubomirskiej w Krzeszowicach, Marii Wirtemberskiej z Czartoryskich w Puławach czy Izabeli Czartoryskiej z Flemingów w Puławach (Świątynia Sybilli). Wpływ Aignera na architekturę pałaców z rotundą był tak wielki, że długo po jego śmierci (1841 we Florencji) nadal budowano pałace z wieżą, np. pałac w znajdującym się w pobliżu Zarzeczca Cieszacinie Wielkim [Libicki 2012, s. 58], w Nozdrzcu w 1843 roku według projektu amatora architekta Seweryna Fredry, brata komediopisarza [Libicki 2012, s. 318], czy w Birczy dla Kowalskich po połowie XIX wieku, który otrzymał dwie wieże przy elewacji północnej [Zajac 2000–2002, s. 253].

Na koniec wymieńmy chronologicznie pałace z rotundą i ryzalitem ogrodowym: Marynki (1790/1791), willa w Krzeszowicach (1792), Świątynia Sybilli w Puławach (1798–1803), Branice (około 1800), Góra Puławska (po 1800), Cronkhill (1802), Zameczek Romantyczny w Łańcucie (przed 1807), Zarzecze (1807–1819), Morysin (1811), Ponikwa i Rudniki (1820), Hrehorów – przebudowa Henryka Marconiego (1838–1843), Nozdrzec (1843), Bircza (po połowie XIX w.).

works, but perhaps also a designer or co-designer of some buildings, played a great role in its creation. It is also necessary to emphasize the enormous intellectual and artistic contributions of the owners of the villages: Magdalena Morska, née Dzieduszycka, in Zarzecze, Izabela Lubomirska in Krzeszowice, Maria Wirtemberska, née Czartoryska, in Puławy, or Izabela Czartoryska, née Fleming, in Puławy (Temple of the Sybil). Aigner's influence on the architecture of palaces with a rotunda was so great that, long after his death (1841 in Florence), palaces with a tower continued to be built, such as the palace in Cieszacina Wielka, located near Zarzecze [Libicki 2012, p. 58], in Nozdrzec in 1843, to the design of amateur architect Seweryn Fredro, brother of the famous comedy writer [Libicki 2012, p. 318], or in Bircza for the Kowalskis after the mid-nineteenth century, which was given two towers at its northern facade [Zajac 2000–2002, p. 253].

Finally, let us list the palaces with rotunda and garden avant-corps in chronological order: Marynki (1790/1791), the Villa in Krzeszowice (1792), the Temple of the Sybil in Puławy (1798–1803), Branice (circa 1800), Góra Puławska (after 1800), Cronkhill (1802), the Romanticist Castle in Łańcut (before 1807), Zarzecze (1807–1819), Morysin (1811), Ponikwa and Rudniki (1820), Hrehorów—reconstruction by Henryk Marconi (1838–1843), Nozdrzec (1843), Bircza (after the mid-nineteenth century).

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

- Archiwum Państwowe w Przemyślu
Archiwum Geodezyjne, sygn. 56/126/0/-/1839M
Kriegsarchiv w Wiedniu
Originalaufnahme des Königreiches Galizien und Lodomerien (pierwsze wojskowe zdjęcie topograficzne), sygn. B IX a 390, sekcja 132, maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-galicia (dostęp: 28 IX 2022).
Narodowe Archiwum Cyfrowe
Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji, Zespół Pałacowo-Parkowy Dzieduszyckich w Zarzeczcu, sygn. 3/1/0/9/8149/1, www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/5911282/obiekt/293482 (dostęp: 28 IX 2022).

Teksty źródłowe / Source texts

- Dzieduszycki Maurycy, *Kronika domowa Dzieduszyckich (odbita w dwustu egzemplarzach nakładem rodziny dla własnego użytku)*, Lwów 1865.
Morska Magdalena, *Zbiór rysunków wyobrażających cenniejsze budynki wsi Zarzeczca w Galicji w obwodzie Przemyskim leżącej: częścią z natury zdjętych lub upro-*

jektowanych, z opisem budownictwa wiejskiego w sposobie holenderskim i angielskim i ogólnymi myślami o przyozdobieniu siedlisk wiejskich, Wiedeń 1836.

Opracowania / Secondary sources

- Aftanazy Roman, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej* (wyd. 2), cz. 2, [Ziemia ruskie Korony], t. 8, *Województwo ruskie, Ziemia Przemyska i Sannocka*, Wrocław 1996.
Biegański Piotr, *Teoretyczne projekty kościołów Aignera*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1938, R. 6, nr 4.
Börsch-Supan Eva, *Garten-, Landschafts- und Paradiesmotive in Innenraum. Eine ikonografische Untersuchung*, Berlin 1967.
Budzyński Zdzisław, *Zarys dziejów wsi Zarzeczca (do 1944 r.)*, [w:] *Zarys dziejów Zespołu Szkół Rolniczych w Zarzeczcu 1947–1987 (na tle dziejów wsi)*, red. Stanisław Stępień, Przemyśl 1987.
Bujański Tadeusz, *Piotr Aigner jako teoretyk architektury*, „Rocznik Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego” 1935/36, t. 2.
Dębicki Ludwik, *Puławy (1762–1830). Monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego na podstawie*

- archiwum ks. Czartoryskich w Krakowie, t. II, Lwów 1887.
- Dębicki Ludwik, *Paławy (1762–1830). Monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego na podstawie archiwum ks. Czartoryskich w Krakowie*, t. III, Lwów 1888.
- Dzieduszycki Włodzimierz, *Zarzecze Magdaleny z Dzieduszyckich Morskiej. Dzieje i opis pałacu zabytkowego w Zarzeczcu, w powiecie jarosławskim położonego, dokonane na podstawie odczytu wygłoszonego na posiedzeniu Towarzystwa Miłośników Jarosławia w jesieni 1945 r. przez Włodzimierza Dzieduszyckiego*, Przemysł 2002.
- Dzioba Izabela, *Od szkicowych projektów do Zbioru rysunków... W stronę zarzeckiej posiadłości Magdaleny Morskiej*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2006, R. 68, nr 3–4.
- Figiela Bożena (tekst), Motyka Krzysztof (fot.) et al., *Karpacki szlak ogrodów i domów historycznych*, Rzeszów 2015.
- Goszyła Marek, *Dziedzictwo Zarzeczca w powiecie przemyskim*, Rzeszów 2018.
- Goszyła Marek, Proksa Michał, *Zamki, pałace i klasztory województwa przemyskiego*, Przemysł 1995.
- Grad Helena (tekst), Kostuchowska Małgorzata (tekst), Motyka Krzysztof (fot.), *Podkarpacie: ogrody historyczne*, Rzeszów 2008.
- Jaroszewski Tadeusz S. *Architektura doby Oświecenia w Polsce. Nurty i odmiany*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971.
- Jaroszewski Tadeusz S., *Chrystian Piotr Aigner. Architekt warszawskiego klasycyzmu*, Warszawa 1970.
- Jaroszewski Tadeusz S., *Pałac w Zarzeczcu i grupa pałaców z rotundą w narożu*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1957, R. 19, nr 4.
- Jaroszewski Tadeusz S., Kwiatkowski Marek, *W sprawie genezy i oddziaływania teoretycznych projektów kościołów Piotra Aignera*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1957, R. 19, nr 1.
- Karolczak Kazimierz, *Dzieduszyccy. Dzieje rodu. Linia poturzycko-zarzecka*, Kraków 2000.
- Kopania Izabela, *Pałac w Zarzeczcu w świetle nowych badań*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2008, t. 53, z. 3.
- Libicki Piotr, *Dwory i pałace wiejskie w Małopolsce i na Podkarpaciu*, Poznań 2012.
- Łoza Stanisław, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954.
- Orłowicz Mieczysław, *Jarosław, jego przeszłość i zabytki (przewodnik ilustrowany)*, Lwów–Warszawa 1921.
- Piotrowski Józef, *Fryderyk Bauman (1765–1845), architekt i rzeźbiarz polski w okresie klasycyzmu i romantyzmu*, „Sprawozdanie Towarzystwa Naukowego we Lwowie” 1936, R. XVI, z. 1.
- Piórecki Jerzy, *Ogrody i parki dworskie województwa podkarpackiego*, Rzeszów 2008.
- Piórecki Jerzy, *Zabytkowe ogrody i parki województwa przemyskiego*, Rzeszów 1989.
- Polakowski Sylwester, *Pozostałości założeni dworskich województwa podkarpackiego*, Krosno 2012.
- Proksa Michał, *The palace in Zarzecze in the history of Polish Romantic Architecture*, „Humanities and Social Sciences” 2019, t. 26, z. 4.
- Proksa Michał, Zub Monika, *„Zapomniany” neoromański kościół w Zarzeczcu – analiza architektoniczno-prze-strzenna*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2021, nr 65.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. IX, red. Bronisław Chlebowski, Władysław Walewski, Warszawa 1888.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XIV, red. Bronisław Chlebowski, Warszawa 1895.
- Witak Aleksandra, *Morysin: zaniedbana część Wilanowa*, „Ochrona Zabytków” 1999, t. 52, nr 2 (205).
- Zajac Irena, *Bircza – miasteczko zabytkowe*, „Przemyskie Zapiski Historyczne” 2000–2002, R. XII–XIII.
- Zarzecze* (oprac. Halina Jurjewicz), [w:] *Podkarpacki Biuletyn Konserwatorski*, t. III, cz. II, red. Małgorzata Schild, Irena Zajac, Przemysł 2011.
- Zarzecze* (oprac. Przemysław Gęsiorski), [w:] *Podkarpacki Biuletyn Konserwatorski*, t. IV, cz. II, red. Małgorzata Schild, Irena Zajac, Przemysł 2016.
- Żygulski Zdzisław, *Dzieje zbiorów paławskich*, Kraków 2009.

Publikacje prasowe / Press publications

- „Ognisko Domowe” 1884, nr 9.
 „Przyjaciół Ludu” 1848, R. 15, nr 24.
 „Tygodnik Ilustrowany” 1864, t. X, nr 265.

Dokumentacja / Documentation

- Klimiuk Andrzej, Rycerski Jan, „Przebudowa i zmiana sposobu użytkowania zabytkowego pałacu i oficyny na muzeum i ośrodek spotkań na terenie zespołu pałacowo-parkowego w Zarzeczcu”, Warszawa 2008, mps w zbiorach Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemysłu.
- Łamarcz Ryszard, „Zarzecze – zespół pałacowo-parkowy. Pałac (karta zbiorcza)”, Przemysł 2005 (Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa), mps w zbiorach Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemysłu
- Piątek Andrzej, „Studium projektowe możliwości adaptacji d. pałacu w Zarzeczcu koło Jarosławia, woj. Przemysł”, Przemysł 1978, mps w zbiorach Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemysłu.
- Ziębińska Maria, „Pałac w Zarzeczcu koło Jarosławia. Studium historyczne z wnioskami konserwatorskimi opracowane na zlecenie Państwowego Technikum Rolniczego w Zarzeczcu”, Przemysł–Jarosław 1977, mps w zbiorach Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemysłu.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

Pałac Dzieduszyckich w Zarzeczcu, [w:] *Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich*, [b.d.], <https://www.muzeum-jaroslaw.pl/palac-dzieduszyckich-w-zarzeczcu> (dostęp: 1 VI 2023).

Wnętrza pałacowe – Muzeum Dzieduszyckich w Zarzeczcu, [w:] *Muzeum w Jarosławiu Kamienica Or-*

settich, [b.d.], <http://www.muzeum-jaroslaw.pl/wnetrza-palacowe-muzeum-dzieduszyckich-w-zarzeczcu> (dostęp: 1 VI 2023).

Podubny Bartosz (oprac.), *Zarzeczce. Zespół pałacowo-parkowy Dzieduszyckich* [w:] *Zabytek.pl*, 2015, <https://zabytek.pl/pl/obiekty/zarzeczce-zespol-palacowy> (dostęp: 1 VI 2023).

Streszczenie

Pałac w Zarzeczcu budowany był z inicjatywy właścicielki miejscowości Magdaleny Morskiej z Dzieduszyckich w dwóch etapach: 1807–1810 i 1817–1819, według projektu Ch.P. Aignera, z dekoracją wykonaną przez F. Baumana. Obydwaj twórcy mieli wielki wpływ na tę inwestycję, ale równie istotny jest wkład intelektualny i artystyczny Magdaleny Morskiej. Obiekt jest syntezą sztuki romantycznej i należy do zwartej grupy wiejskich pałaców z wieżą rotundową w narożu. Twórcą idei takich pałaców był Aigner, a ich zdecydowanym pierwowzorem projektowana przez niego Świątynia Sybilli w Puławach, fundowana przez Izabelę Czartoryską. Szukając analogii, musimy wymienić realizacje w Ponikwie, Rudnikach, Hrehorowie i Morysinie, a także neogotycki Zameczek w Łąncucie. Włączenie budowli założonych na planie koła w program przestrzenny XIX-wiecznych kracji wynikało z fascynacji romantyków antykiem, jako pierwowzory wskażemy tu dwie koliste świątynie z I wieku p.n.e. poświęcone Weście: w Tivoli i Rzymie.

Abstract

The palace in Zarzeczce was built on the initiative of the village's owner, Magdalena Morska née Dzieduszycka, in two stages: 1807–1810 and 1817–1819, to a design by Ch.P. Aigner, with decoration by F. Bauman. Both designers had a great influence on this project, but Magdalena Morska's intellectual and artistic contribution is equally important. The building is a synthesis of Romanticist art and belongs to a compact group of country palaces with a rotunda tower in the corner. The creator of the idea of such palaces was Aigner, and their definite prototype was the Temple of the Sybil in Puławy, which he designed and which was funded by Izabela Czartoryska. Looking for analogies, we must mention the projects in Ponikwa, Rudniki, Hrehoróww and Morysin, as well as the Gothic Revival castle in Łąncut. The inclusion of buildings on a circular plan in the spatial program of nineteenth-century designs resulted from the Romantics' fascination with antiquity, and two circular temples from the first century BC dedicated to Vesta: in Tivoli and Rome, can be identified as prototypes.